

Отже, цитата в сучасному українському поетичному тексті – це функціонально-стилістичний код, який виражає зорієнтованість авторського мовомислення на універсум попередньої національної і світової, вербальної та невербальної, культури. Лінгвопоетична актуальність цитатних висловлень як одиниць поетичного текстотворення, компонентів загальної інтертекстуальної стратегії простежується на всіх етапах становлення національної поетичної мови й зумовлює репрезентантність цитатного корпусу. Це, своєю чергою, актуалізує потребу вироблення практичних методик лінгвістичного аналізу цитат та сучасних підходів до їхньої класифікації і типологізації, зокрема й за рівневим принципом.

Наталія Голікова

ЛІНГВОПРАГМАТИКА МОВОСТИЛІЮ ПАВЛА ЗАГРЕБЕЛЬНОГО

25 серпня 2014 року прихильники творчості Павла Загребельного відзначили 90-ліття від дня народження митця. П'ять років Україна прожила без письменника, який відійшов у вічність, залишивши у спадок неоціненні романи, повісті, оповідання, кіносценарії, статті, рецензії.

Проза Павла Загребельного – це джерело широкого спектру мовно-виражальних засобів: okazіоналізмів, літературно-художніх антропонімів (Т. Б. Гриценко, Т. Г. Юрченко), контекстуальних фразеологізмів (В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк), експресивних одиниць (В. А. Чабаненко), стилістичної синоніміки (Л. П. Дітківська, Л. О. Родніна) тощо.

Твори письменника, як і мова всієї художньої літератури, – традиційний об'єкт для досліджень в аспекті рівневої стилістики. Сучасна наука, розвиваючись у тісному зв'язку з новітніми напрямками мовознавства, на думку С. Я. Єрмоленко, виявляє «слабкі місця рівневої стилістики, [...] прагне до синтетичного, узагальнювального аналізу, до виходу в коло проблем «мова і культура», «мова і людина», «мова і ситуація спілкування».

Вибір лінгвопрагматичного аспекта в дослідженні мовостиллю Павла Загребельного умотивований таким теоретичним положенням: лінгвістична прагматика, наголошуючи на інтерактивності учасників спілкування – мовця й адресата, розглядає вплив мовних засобів на особистісне спілкування й на складники комунікативної ситуації. Взаємодія письменника з численними адресатами, опосередкована текстом, позбавлена реальних комунікативних чинників, зокрема темпоральної та локальної фіксації тощо. Попри відсутність безпосереднього контакту між автором і читачами, комунікативний вплив адресанта на адресатів є вочевидь результативним: якщо письменник глибоко знає мову, індивідуалізує та увиразнює мовні засоби, то й викликає певне ставлення до текстів і їхню оцінку читачами.

На нашу думку, лінгвопрагматичний аналіз романістики Павла Загребельного потрібно починати з творів про сучасність. Хоч письменник – автор багатьох історичних романів, якими захоплювалися читачі за його життя, якими будуть зачитуватися небайдужі до історії свого народу прийдешні покоління українців, більш зрозумілий сучасникам письменника щодо його громадянської позиції, висловленої в творах про «близьку історію». Саме романи про радянську дійсність, про державотворення самостійної України спонукають читачів по-своєму, з опертям на власний досвід і знання оцінювати мовне втілення цих подій.

Виявити прагматичний потенціал мови письменника допомагає лінгвостилістичний аналіз тексту, адже категорія стилістичної маркованості пов'язана з потенційною здатністю мовних одиниць виступати у функції стилістем, коли на лінійно-синтаксичному рівні відбуваються контекстуально зумовлені семантичні процеси, що їх розшифровує читач. Наприклад, у романі «Зло» («День для прийдешнього»), критикуючи «хрущовську забудову всієї країни примітивними п'ятиповерхівками», П. Загребельний використовує потенційні можливості синтаксису. Це нанизані в одному реченні активні синоніми-стилістемі, що утворюють стилістичну фігуру (ампліфікація або градація): *Ще думай, ще, думай **активно, посилено, цілеспрямовано, енергійно**; Хотіла вберегти хоч її. Вберегти на майбутнє, надалі, на все життя, назавжди ...; ...щоб потім гігантським скоком потрапити до своєї жертви і*

з жахним муркотом *терзати її, шматувати, нищити*; Вона мовчить, пригноблена *гуком, гамором, скреготом міста* тощо.

Нанизування контекстуальних синонімів – помітна риса мовостилію прозаїка. Спочатку воно сприймається як цілісне утворення, що динамізує зміст речення. Ланцюжок семантично близьких слів читач декодує: до основного значення додаються контекстуально-семантичні (конвенційні) компоненти, «нарошуються» прагматичні (неконвенційні), народжуються індивідуальні смисли. Так контекстуально маркована мовна одиниця (чи одиниці) трансформується в прагмему – мисленнєвий образ, «узагальнену модель прагматичного акту, закріплену за певною ситуацією» (Ф. С. Бацевич). У проекції на мову прози П. Загребельного комунікативна ситуація – це прочитання твору, а прагматичний акт – це сукупність стратегій опосередкованого спілкування читачів з автором, які забезпечують не лише стилістично, а й прагматично і контекстуально марковані одиниці, що оптимізують письменницьку інтенцію. Отже, осмислення адресатами стилістично навантажених лінгвальних одиниць у контексті схематично можна представити так: лексема (лексеми) → стилістема → прагмема.

Семантика і прагматика – найважливіші ознаки значення, межу між якими провести дуже складно. Адже, на перший погляд, читач сприймає лише зміст написаного тексту, а втім він як реципієнт постійно оцінює цей зміст і його компоненти, аналізує вчинки і спілкування персонажів, часом змінюючи своє ставлення до змісту прочитаного (це буває тоді, коли твір кілька разів перечитується).

Оскільки семантичні та прагматичні правила породження висловлення діють одночасно, простежимо відповідне маркування стилістем у романах П. Загребельного. Наприклад, у реченні *Коли думав, завжди виходило складніше, гнучкіше, дотепніше, ліпше* («Зло») виділені лексеми розглядаємо як контекстуальні синоніми, об'єднані спільною семою 'високий ступінь ознаки'. Зміст висловлення поглиблюється через відповідні індивідуально-оцінні асоціації, пов'язані з таким мікроконтекстом: *Як тільки починав говорити, крім вставних слів і різних «е-гм», ніколи нічого не міг вимовити. Диво!* Читач домислює авторський підтекст приблизно так: герой

(Дементій Хомич) хвилюється, привселюдно він краще думає, ніж висловлюється, це його дивує і, можливо, засмучує (дратує, бентежить) тощо. Породжувані прагматичні смисли у свідомості адресатів-читачів можуть бути доповнені, уточнені.

У багатьох мікроконтекстах роману «Зло» синонімічні ланцюжки є дієвим авторським прийомом для виявлення власного ставлення до кого-небудь або чого-небудь, глибоких переживань та не завжди позитивних емоцій письменника. Так, у мікроконтексті *І сержанти з автоматами обабіч колони, тількидесь попереду один-єдиний офіцер, справжній офіцер, «кадровик», як гордо величали себе всі ті, хто уцілів і не потрапив ні в полон, ні на окуповану територію, ні в штрафний батальйон, ні під слідство, ні під пильне око СМЕРШа* наявний виразний прагматичний зміст – негативне ставлення до офіцерів, полонених у воєнні роки. Прагматичними компонентами значень контекстуальних синонімів уважаємо такі смислові відтінки: ‘гордовитість’, ‘зверхність’, ‘презирливе ставлення до полонених’.

Важливий художньо-стилістичний засіб репрезентації світобачення Павла Загребельного – контекстуальні антоніми. Наявність у двох мовних знаків – антонімів – відношення протилежності зазвичай не обмежується тією кореляцією, що об’єктивно закріплена в свідомості мовців. Протиставлення часто виникають у контексті, де слова вживаються в переносних значеннях. Так, у романі «Безслідний Лукас» виділені контекстуальні антоніми створюють опозицію на основі інтегральної семи ‘результат дії’, що в лексичних значеннях слів репрезентована протиставленими диференційними семами ‘перемога’ – ‘поразка’: *...а в мене тільки вічні терзання: виграємо чи програємо, переможемо чи прогоримо..* У реченні *Голос у неї був соковитий, владний, зовсім не те, що жебоніння містера Ора* неважко впізнати мовні синоніми, що змінили в художньому творі свою первинну функцію й розвинули контекстуальну протилежність на основі актуалізації родової семи ‘ступінь вияву предметної дії’. Результат контекстуального перетворення – утворення опозитивної пари *голос – жебоніння*. А в уривку з діалогу *Коли ви маєте на увазі мене,.. то я продаю не свій мозок, а тільки м’язи, тобто я не вчений, а звичайний спортивний тренер* спостерігаємо дві пари контекстуальних антонімів: *мозок – м’язи* і *вчений – тренер*. Цікаво,

що в обох парах лексем-антонімів наявні диференційні семи, які визначають полярні точки родового поняття 'ступінь освіченості'.

Привертає увагу читача й назва твору – оксиморон «Безслідний Лукас», яку адресат не може розшифрувати без ознайомлення з усім текстом твору. Заголовок є першою комунікативною перешкодою, що виникає в опосередкованому спілкуванні автора й читача.

Так, *Лукас* – це ім'я людини, яка, пересуваючись у просторі (основний зміст), виконуючи якусь роботу (вторинний зміст), зазвичай залишає після себе реальний слід чи результат певної діяльності, як і будь-яка інша людина. Однак автор наділив Лукаса атрибутом 'безслідний', що ставить під сумнів реальність самого юнака, який не може жити, творити, не залишаючи «слідів». Аналіз заголовка підштовхує читача до виявлення інших його смислових, найперше прагматичних, відтінків, пов'язаних із комунікативними завданнями адресанта. Послугуючись антонімічними засобами, автор привертає увагу читача до початкового та прикінцевого речення твору: *Лукаса переслідувало відчуття, ніби за ним стежать і Його шукали довго*. На перший погляд, змісти конструкцій близькі, однак у романі вони послужили своєрідною протиставно-смісловою рамкою, у межах якої розгортаються всі події – від нашого знайомства з головним героєм на початку твору до його зникнення у фіналі: *Лукаса не було. Не було слідів. Нічого*. Загальна семантична структура кінцівки твору прозора, але в кожного читача вона викликає низку запитань на кшталт: «Лукас зник?», «Він утік?», «Сховався?», «Його немає серед живих?» тощо. Залишаючи їх без відповіді, автор-адресант, на нашу думку, дає можливість адресатам самостійно домислити долю героя.

Контекстуальні антоніми в романі «Безслідний Лукас» виконують різні комунікативні завдання. Наприклад, нанижуючи три антонімічні пари в одному реченні *Лукас дивився на нього і не міг збагнути, чи він товстий, чи тонкий, високий чи низький, примітний чи сірий, як замазка, письменник, з одного боку, намалював портрет цілком ординарної, «середньої» людини, а з іншого – зацікавив читача долею персонажа, примушуючи його створювати у власній уяві образ конкретного чоловіка із загалом невізразними параметрами фізичного тіла.*

Павло Загребельний у художній прозі вдається до оригінальних стилістем-антонімів. Якщо в романі «Безслідний Лукас» найвлучніше «вистрілюють» контекстуальні антоніми, то в романі «Зло» автор досягає мети, актуалізуючи загальномовні протиставлення, метафоризує їх у контексті та наділяє глибоким філософським змістом. Наприклад: *...ми хочемо спорудити район майбутнього, квартал, у якому житимуть люди не вчорашнього, а завтрашнього дня; Є закон життя: беремо, щоб віддавати; Попереду слава, позаду – ганьба. Слави не дісталося, сьорбай ганьбу і не затуляй рота. Не затуляй!* тощо.

Як відомо, протиставлення понять відображає складну мисленеву діяльність людини, яка поляризує багато фактів довкілля: земля – небо, зима – літо, день – ніч, вогонь – вода, говорити – мовчати, сміятися – плакати, холодний – гарячий, добре – погано тощо. Мабуть, тому вжиті в такому самому контексті узвичаєні (узуальні) антоніми по-особливому його увиразнюють. Наприклад: *Я вже дзвонила всім-всім! Я написала вчора листи до всіх, до всіх, хто знав покійного Косар-Косаревича і кому він зробив так багато добра. І ніхто, ніхто не допоміг!* У стилістичному значенні дійктичних лексем, що утворюють антонімічну пару *всі – ніхто*, на перший план виходить інтегральна сема 'об'єднання, спільність' (ідеться про людей, які знали Косар-Косаревича); релевантну диференційну сему 'роз'єднання, протиставлення' засвідчує значення займенника *ніхто*. Але в контексті вона нейтралізується через однакову денотативну співвіднесеність обох лексем: *всі* і *ніхто* – це ті самі люди. Префікс (частка) *ні-* в слові *ніхто* не так заперечує когось, як «перекреслює», «знищує» все те позитивне, що було в житті персонажів, узагальнено названих вказівними словами *всі – ніхто*. Такі антоніми, без сумніву, викликають в адресатів-читачів низку прагматичних асоціацій на кшталт 'зрадництво', 'підступність', 'зневіра', 'розпач від того, що сталося' тощо. Вони можуть бути узагальнені в понятті «зло», що є лейтмотивом усього роману Павла Загребельного.

Крім синонімів та антонімів, характерних для ідіостилю письменника, спеціального лінгвостилістичного й лінгвопрагматичного аналізу потребують й інші мовні засоби романістики Павла Загребельного: фонетичні стилістеми, авторські новотвори, метафори, літературно-художні антропоніми, повтори, парні сполучення слів, етикетні формули, специфічні

синтаксичні конструкції тощо. Так, письменник у жодному творі не поскупився на okazіональні назви, що завжди виникають на вістрі загострених почуттів – від кохання до ненависті. На жаль, новотвори Павла Загребельного зазвичай далеко не оптимістичні. Авторськими неологізмами «засипаний» роман «Зло», у якому вони найвлучніші, найточніше характеризують тих, хто мріяв «про нові прекрасні будови, що символізують щасливе майбуття» радянських людей. На нашу думку, з-поміж okazіоналізмів, зафіксованих у цьому творі, стилістично маркованими є різноструктурні семантико-дериваційні неолексеми (*шпаргалкоскладальник, листоскладальник, імпресіоністи-гігієністи, лікарепоклонник, вітаміноїд, таблеткопоглинач, міськкрадівець, актики-пактики, твóриво, хвалоці, пере-пере-перевірка, чепухологія, єрундознавство, наглити, окарикатурити, розгромадянти* тощо) та літературно-художні антропоніми (*Балабуха, Гопкало, Жеребило, Жеребилов-Жеребокобилов-Жереборябокобилов, Діжа, Косар-Косаревич, Кукулик, Кукулик-Кукуличок, Мухобій, Рахуба, Скарга, Танюся-Тетяночка-Тайтяночка* тощо).

Не змінилося ставлення письменника до суспільного життя, яке він спостерігав у самостійній Україні. Останні твори Павла Загребельного (романи «Брухт», «Стовпотворіння», повість «Гола душа» тощо) теж насичені okazіоналізмами негативного змісту. Наприклад, у романі «Брухт» неологізми характеризують дії можновладців різного соціального статусу: *плутократи, дідократи, геронтократи, економістики, юристики, менеджментики, банкірики, академаша, телекамероносець, телебрех-група, телебрехуністи, дармократія, дурнократія, напатріотили, поавантюричати, висвинячуватися, єрундація, обнімація, цілувація, циндрення, збараніння, підлотствування, інсульт-привіт* тощо. В афіксальному словотворі okazіоналізмів Павла Загребельний, без сумніву, неперевершений майстер. Знаючи, відчуючи всі тонкощі рідної мови, письменник постійно розкидав і свої зірочки на її зоряному небі. І хоч у прозі митця вони здебільшого позбавлені ліричності, ніжності, як того прагне серце кожного справжнього українця, однак «пропікають до кісток», бо в такий спосіб автор – патріот і свідомий громадянин – намагався розбудити національну совість, душу і дух свого народу.